

М. С. Сергєєва

До вивчення техніки орнаментациї давньоруських виробів з кістки та рогу з території Середнього Подніпров'я

Серед давньоруських виробів з кістки та рогу, що походять з території Середнього Подніпров'я, виділяється достатньо велика група предметів, оздоблених різьбленим декором. Їх знахідки представляють великий інтерес для характеристики як рівню розвитку давньоруського косторізного ремесла у регіоні, так і давньоруського художнього ремесла взагалі. Авторка чинної праці неодноразово зверталася до орнаментованих виробів з кістки [1; 2; 3, с. 125–152], проте такий важливий аспект художньої різьбленої кістки, як техніка нанесення орнаменту, потребує подальшого, більш ґрунтовного, дослідження. Цей напрямок, пов'язаний з вивченням стародавніх ремісничих технологій, є дуже перспективним у наш час. Стаття, що зараз пропонується, є лише початковим етапом об'ємної теми, яка може бути розрахована на тривале вивчення. В цій статті автор ставить своєю метою презентацію результатів спостережень за технікою нанесення контурного орнаменту на деякі вироби з кісткових матеріалів з території Середнього Подніпров'я.

Контурне різьблення є технікою нанесення на поверхню виробу заглиблених ліній, які формують контур рисунка. В техніці контурного різьблення орнаментувалися вироби різної якості і різного призначення. Серед орнаментальних композицій, характерних для виробів з кісткових матеріалів, панують геометричні візерунки, котрі, у свою чергу, можна розділити на крапкові, прямолінійні (лінійно-геометричні), криволінійні, циркульні (рис. 1). Для кожного різновиду орнаменту характерний свій набір елементів.

Крапковий орнамент (рис. 1, 1, 2) складають неглибокі дрібні ямки, розміщені безладно або в певній послідовності. В основі прямолінійних композицій лежать прямі та ламані лінії, короткі насічки (рис. 1: 6, 7, 11), а також геометричні фігури (трикутники, ромби та ін.). Криволінійні орнаментальні композиції (рис. 1: 5, 8, 10) створені вигнутими лініями різноманітних конфігурацій (дуги, синусоїди, спіралі, хвилі та ін.). Досить поширеним різновидом криволінійного орнаменту є плетінка (рис. 1: 5). Циркульний орнамент (рис. 1, 4, 9, 10) створювався циркульними колами, які розміщені безладно або створюють різноманітні фігури. Різновидом циркульного орнаменту є циркульна плетінка, яка має специфічний вигляд: фактично це ряд циркульних окружностей, котрі огинає стрічка, що їх переплітає. Стрічку створюють незавершені кола (рис. 1, 3).

Контурний орнамент побутував самостійно и як доповнення до більш складних композицій, виконаних в різноманітній техніці. Наприклад, в орнаментиці суцільних двобічних гребенів XI—XII ст. поширені орнаментальні композиції, в основі яких прямі паралельні лінії, сполучені з трикутно-виїмчастими елементами. Рамка, створе-

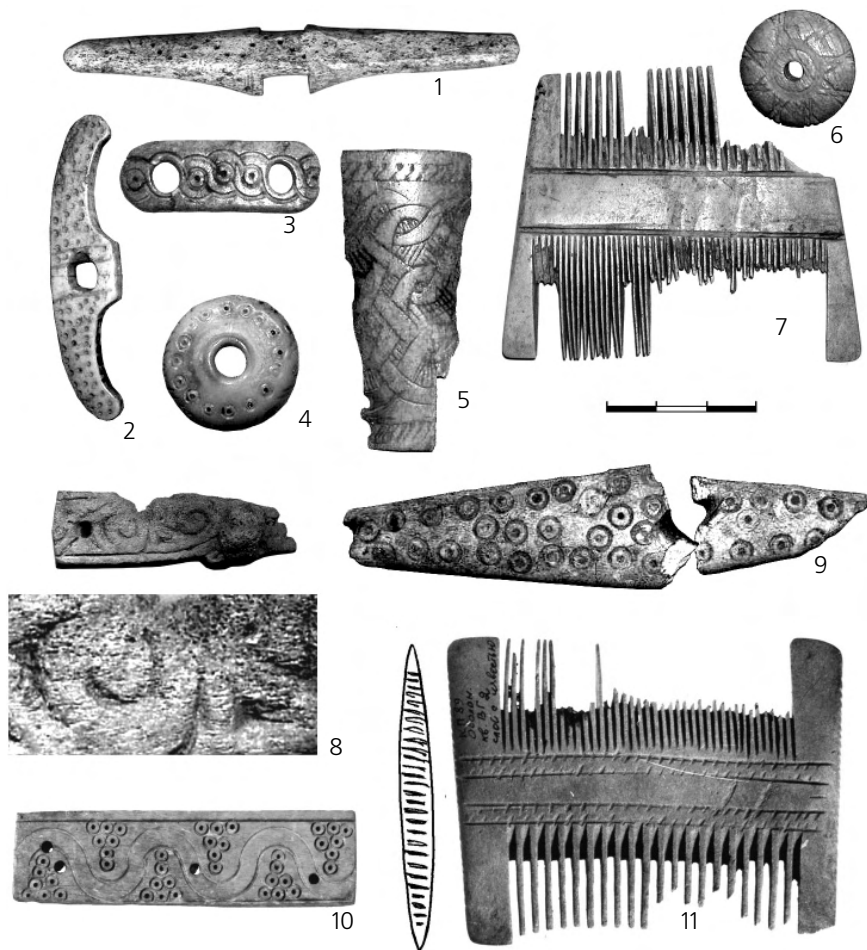

Рис. 1. Приклади орнаментованих виробів з кістки та рогу:

1 – Кошіївка, 2 – Витачів, 3 – Воїнська Гребля, 4, 6, 8, 10, 11 – Київ, 5 – Княжа гора, 7 – Чучин (с. Балико-Щучинка), 9 – Іван-Гора (Ржисів)

Fig. 1. Examples of ornamented wares of bone and antler:

1 – Koschiyivka, 2 – Vytachiv, 3 – Voyinska Greblya, 4, 6, 8, 10, 11 – Kyiv, 5 – Knjazha Gora, 7 – Chuchyn (now Balyko-Schuchynka), 9 – Ivan-Gora (Rzhyschiv)

на врізаними прямими лініями, часто облямовує складні композиції з біоморфними фігурами. Прикладом може бути накладка з зображенням грифона, яка походить з гори Киселівки у Києві [3, табл. 61, 9; табл. 62, 5].

Через відносну простоту виконання орнаментация різьблених виробів контурним декором, особливо геометричним візерунком, поширена скрізь у просторі і часі. Контурний геометричний орнамент слід вважати основним і для декору давноруської різьбленої кістки з території Середнього Подніпров'я. Найбільш поширеним був прямолінійний і циркульний орнамент. Досить часто зустрічається плетінка різних модифікацій. Найменше поширення знайшов крапковий орнамент: в нашій вибірці всього дві речі, орнаментовані виключно крапками — це застібки різних видів (можливо, деталі кінської вузди) з Витачіва [4, рис. 4, 3] та поселення біля с. Кошіївки, Фастівського району [5, рис. 2, 9]. Як додатковий елемент ямки присутні в орнаменті, який вкриває корпус руків'я з зооморфним завершенням, що походить з Київського Подолу [6, рис. 15], а також в орнаменті футляру однієї набірної гребінки X ст. — також

Σ
Δ
Γ
Ε
Υ

з Подолу [7, рис. 25, *внизу зліва*]. Невеличкі ямки є частиною декоративного оформлення наконечників стріл, або дротиків, з Ліскового на Чернігівщині. Зазначений елемент орнаменту треба загадати окремо, оскільки на малюнках зазначених артефактів у публікації зазначеної пам'ятки цей елемент не відображений [8, рис. 13, 1; рис. 14, 1]. В одному випадку дрібні ямки завершують вершини трикутників, в іншому розміщені по кутах ромбічних фігур. Загалом можна відзначити, що для території, що ми розглядаємо, така манера орнаментатії виробів з кістки та рогу не була характерною.

За технікою нанесення на поверхню серед контурних візерунків найбільш поширеним є орнамент пропиляний, виконаний за допомогою ріжучих інструментів (ніж або спеціальні різці). Зазначені три способи орнаментатії виробів з кістки та рогу побутували в різних ареалах Східної Європи, де їх виділяють різні автори [9, с. 91–92; 10, с. 85]. Крім того, орнамент іноді могли виконувати вістря шила або голки — такий візерунок відрізняється тоненькими лініями.

Для нанесення орнаменту застосовували різні інструменти, залежно від техніки виконання того чи іншого орнаментального елементу (рис. 2). Відрізнити інструментарій, яким виконували лінійний орнамент у кожному конкретному випадку, допомагає вивчення орнаментальних композицій під збільшенням (лупа, мікроскоп), коли є можливість розглядіти сліди, залишені тим чи іншим інструментом.

Ямки крапкового орнаменту могли проверчувати кінцем ножа або гострого різця. Ямки завжди мають у перетині конічну або напівкруглу форму (рис. 3).

Лінійні зображення виконували ножем, різцями, пилкою, а також, значно рідше, вістря шила, голки або подібного інструменту. Пилка слугувала для нанесення

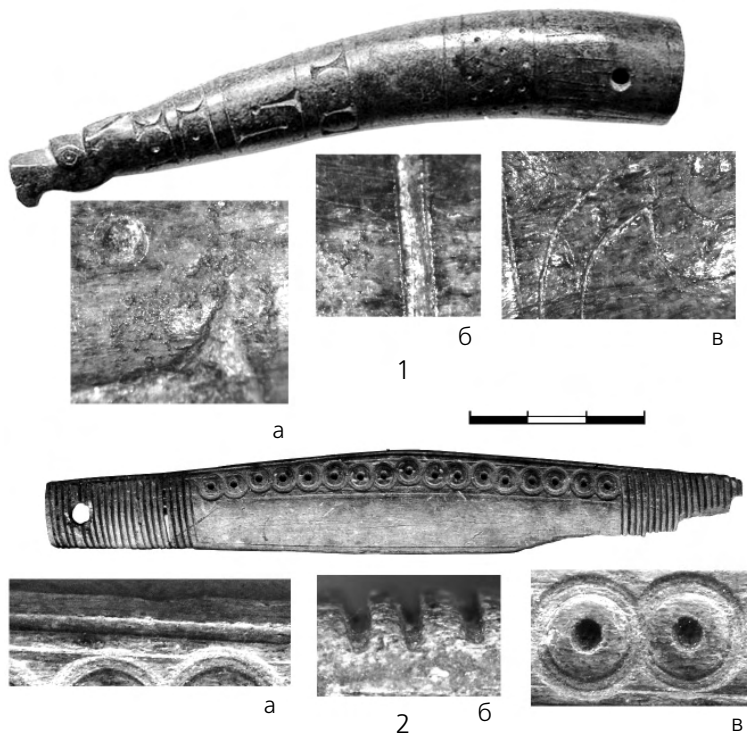

Рис. 2. Приклади використання різних інструментів для орнаментатії виробів: 1 а, б; 2 а – різець, 1 в – вістря шила або голки, 2 б – пилка, 2 в – циркульний інструмент

Fig. 2. Examples of using of different tools for ornamentation of wares: 1 а, б; 2 а – cutting tool, 1 в – edge of awl or needle, 2 б – saw, 2 в – special tool for making circle-and-dot decorative pattern

виключно прямих ліній. Ножем та спеціальними різцями виконували лінійні орнаментальні композиції різноманітної конфігурації.

Ніж є найбільш універсальним знаряддям, як загалом для різблення по кістковим матеріалам, так і для нанесення на них орнаменту. Власне кажучи, для простіших операцій придатним може бути звичайний господарський ніж. У рамках домашнього ремесла, безумовно, користувалися саме ним. Проте існували й спеціальні ножі для різьбярських робіт. Вони мали невеликі розміри, вузьке лезо і загострений кінець.

Рівчачки візерунку, нанесеного лезом ножа (рис. 4), на всій довжині відрізняються розбіжностями за шириною і глибиною. Стінки і дно рівчачка нерівні. У цьому випадку орнаменту притаманна деяка недбалість, навіть коли його виконував майстер-професіонал.

Ніж часто застосовували для декорування звичайних побутових речей. Така техніка орнаментування характерна для орнаментів на ручках ножів та інших знарядь, на деяких декоративних накладках тощо. Вона простежена також на деталях озброєння і спорядження вершника та коня, наприклад, на більшості орнаментованих псаліїв. Ножем могли виконувати орнамент не лише професійні косторізи, але й взагалі будь-яка особа, яка володіла навичками різьбярської справи. Прикладом може бути зигзагоподібний візерунок на обоймиці, що походить з давньоруського поселення біля с. Кошіївки [5, рис. 3, 7]. Якість виготовлення не дозволяє вважати ані цей предмет, ані візерунок на його поверхні роботою косторіза-професіонала (рис. 4, 1).

Візерунки, продряпані вістрям шила або великої голки, відрізняються тоненькими лініями. Вони зустрічаються нечасто і нехарактерні для роботи професійних майстрів. Їх цілком слушно у більшості випадків відносити до графіті, продряпані на речі її власником. Прикладом може бути фрагмент руків'я канчука з продряпаною плетінкою, який походить зі Старокиївської гори [3, с. 147]. Рідкісним винятком є деякі елементи декору руків'я з зооморфним завершенням з Київського Подолу, виконані вістрям (рис. 2, 1б). Якість самої речі і її оформлення не залишає сумнівів стосовно того, що це робота майстра-різьбяра, який використовував різні інструменти: ніж, різець, шило або голку тощо.

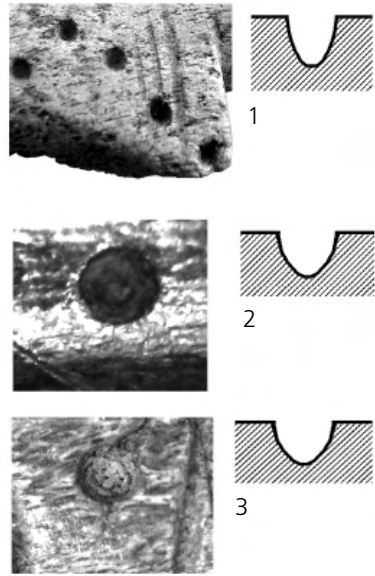

Рис. 3. Форми ямок крапкового орнаменту:

1 – застібка (рис. 1, 1), 2 – руків'я канчука з зооморфним завершенням (рис. 2, 1), 3 – одностороння набірна гребінка (рис. 5, 4)

Fig. 3. The forms of pits of dotted decorative pattern:

1 – clasp, 2 – whip handle with zoomorphic end, 3 – one-sided composite comb

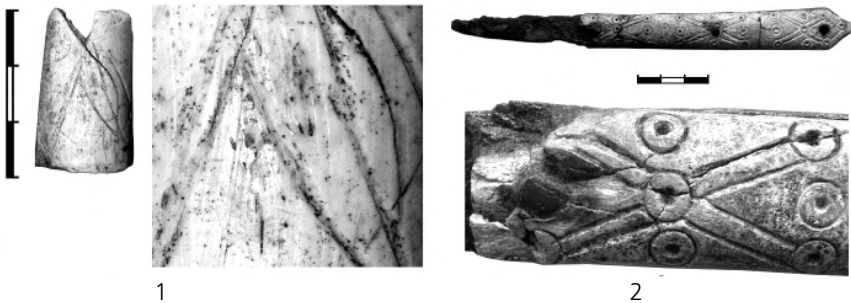

Рис. 4. Приклади ліній, виконаних ножем: 1 – Кошіївка, 2 – Київ
Fig. 4. Examples of lines made with knife: 1 – Koschiivka, 2 – Kyiv

Пилка переважає як інструмент для нанесення лінійного орнаменту на рогові гребені, як набірні однібічні екземпляри X — початку XI ст., так і двобічні (суцільні та набірні) XI—XIII ст. Варто відзначити, що така техніка орнаментатції спостерігається не лише на гребенях місцевого походження, але й на набірних однібічних гребінках, скандинавських за походженням (привозних або виготовлених майстрами-мігрантами на місці¹). Прикладами можуть бути деякі екземпляри з Києва (рис. 5, 1, 4).

Пилка залишає дуже характерні сліди — прямі рівчаки, рівні по всій довжині з рівним дном, часто з характерними мікроподряпинами у вигляді тонких прямих ліній (рис. 5). Ширина рівчачка пропиляного орнаменту зазвичай складає від 0,6–0,8 мм до 1,0 мм.

Спостереження за шириною рівчачків орнаментальних ліній суцільних двобічних гребенів дозволяє твердити, що часто для прорізання зубців з одного боку і для нанесення орнаменту використовували одну пилку. Як правило, це пилка для дрібних зубців (рис. 6, 1, 2, 3), пилку для рідких зубців використовували з цією метою значно рідше (рис. 6, 5). Але іноді для нанесення ліній використовували пилки інших розмірів, якщо це дозволяла кількість пилок у наборі, який був у розпорядженні майстра (рис. 6, 4).

Використання інших інструментів, передусім ножа або подібного ріжучого знаряддя, з метою нанесення прямих ліній уздовж зубців простежується лише на окремих екземплярах гребенів (рис. 7, 1, 2, 4). Серед досліджених екземплярів з прорізними

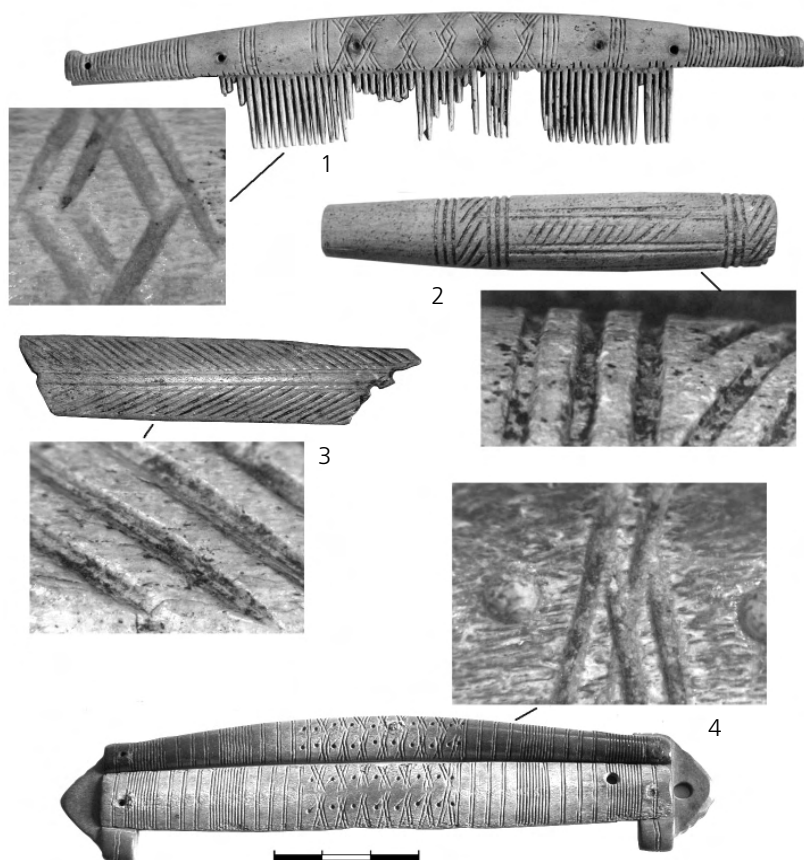

Рис. 5. Приклади пропиляного орнаменту: 1, 2, 4 — Київ, 3 — Воїнська Гребля
 Fig. 5. Examples of sawing decorative pattern: 1, 2, 4 — Kyiv, 3 — Voyinska Greblya

¹ Докладніше про зазначені типи гребенів див.: [3, с. 32–33; 11, с. 127–133].

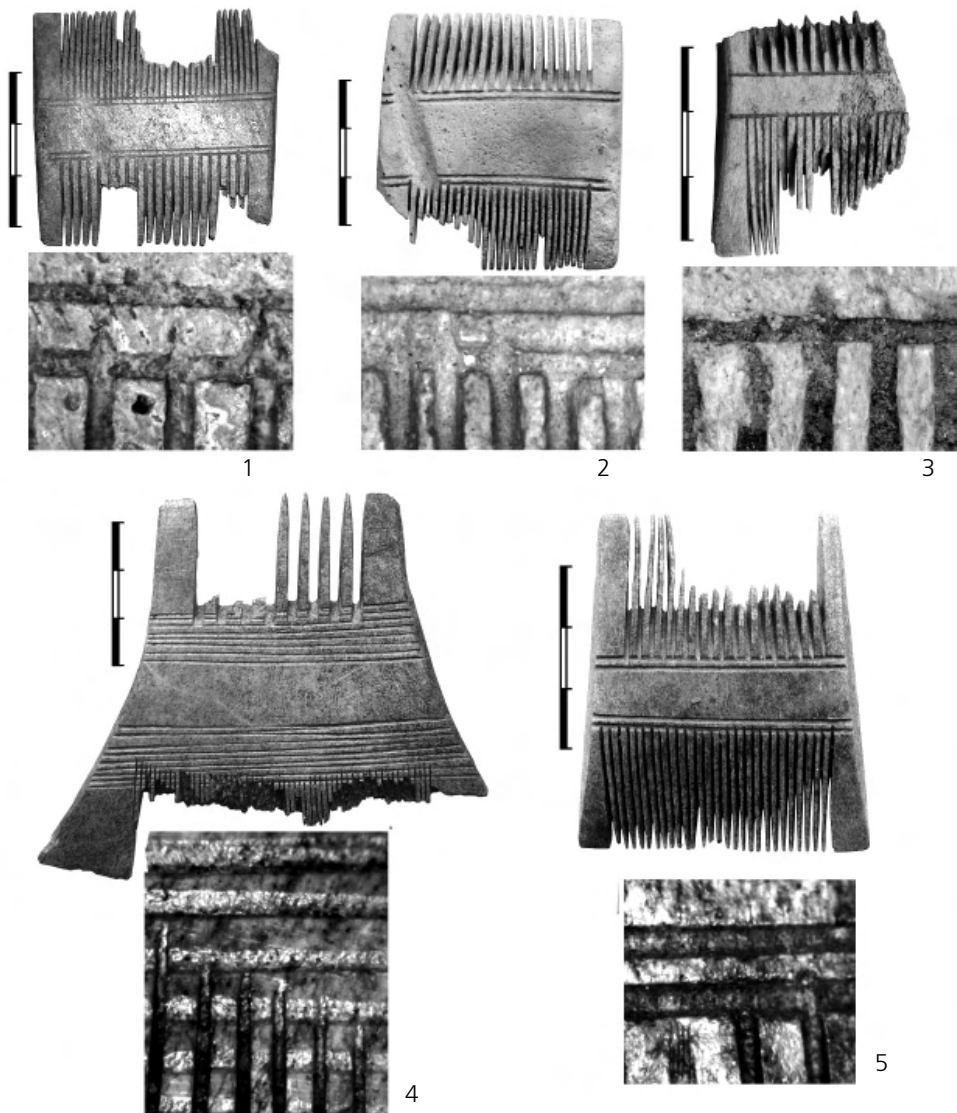

Рис. 6. Лінії, виконані пилкою, на двобічних гребінках:

1 – Воїнська Гребля, 2, 4, 5 – Київ, 3 – Халеп'є

Fig. 6. The lines made with saw on two-sided combs:

1 – Voyinska Greblya, 2, 4, 5 – Kyiv, 3 – Halepye

лініями згадаємо гребені з Києва (з садиби на Подолі по вул. Нижній Вал, 41), з Ржищева та з околиці Воїнської Греблі (с. Пугачівка). В ряді випадків (гребені з Києва і Ржищева) спостерігається низька якість таких виробів. Цікаво відзначити, що з Ржищева походять два гребені з однаковим орнаментом, але в одному випадку прямі лінії нанесені пилкою (рис. 7, 3), а в іншому — ножем (рис. 7, 4), причому не дуже ретельно. Можливо, це спроба місцевого різьбяр не дуже високої кваліфікації або навіть учня різьбяр, скопіювати предмет, який був у його розпорядженні. Гребінь з Пугачівки, навпаки, виготовлений дуже ретельно, прорізнана лінія майже не відрізняється від зробленої пилкою (рис. 7, 2). Отже, застосування ножа для орнаментатії не обов'язково є показником низької кваліфікації гребінника.

С
Л
О
В
Н
И
К

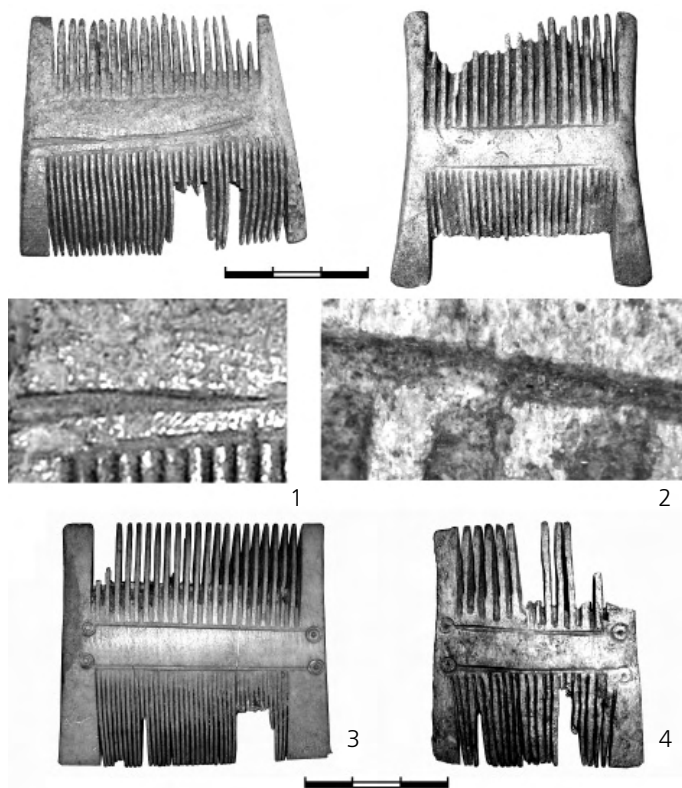

Рис. 7. Лінії, виконані ножем:

1 – Київ, 2 – Пугачівка, 3 – аналогічний гребінь з Іван-Гори, з пропиляним лінійним орнаментом, 4 – Іван-Гора (Ржищів)

Fig. 7. Lines made with knife:

1 – Kyiv; 2 – Pugachivka, 3 – the analog from Ivan-Gora with sawed linear decorative pattern, 4 – Ivan-Gora (Rzhyschiv)

Розглядаючи прямі лінії уздовж зубців гребеня у рамках вивчення орнаменту, слід мати на увазі, що у деяких випадках вони могли мати лише технічне призначення і були допоміжним елементом, який маркував межу пропилю зубців. Лінії уздовж зубців іноді простежуються навіть у випадках, коли вони не могли виконувати будь-яку орнаментальну роль, наприклад, на деяких одnobічних набірних гребенях, де у готовому виробі вони були приховані накладкою. Крім того, на фрагментах гребінки з Берізок (територія Чернігова, розкопки Д. І. Бліфельда) подвійна тонка горизонтальна лінія простежується тільки з одного боку, що також вказує на її технічне призначення. Напівфабрикати, виявлені на деяких середньовічних пам'ятках Східної Європи, таких як, наприклад, Київ і Саркел [12, арк. 61–62; 13, рис. 2, 2] свідчать про те, що нанесення ліній передувало пропилю зубців. Така послідовність відповідає загальноєвропейській традиції.

Проте, незважаючи на те, що допоміжні технологічні функції лежать в основі лінійного орнаменту уздовж зубців, не варто зводити його призначення виключно до них. В багатьох випадках нанесено кілька паралельних ліній, які не мали функціонального навантаження з точки зору технології. Іноді до ліній додавали інші елементи, наприклад, виїмчасті трикутники або циркульні кола. Про те, що лінійні композиції є саме орнаментом і несуть естетичне навантаження, також свідчить ретельність їх виконання. Переважання пили для нанесення прямих ліній на гребені може пояснюватися значенням цього інструменту загалом у гребінництві. Схожість прийомів орнаментативної північноєвропейських та місцевих варіантів орнаментованих гребенів, відзначена вище, може пояснюватися спільною традицією їх виготовлення у середньовічній Європі у цілому.

У зв'язку з послідовністю нанесення ліній на виріб у процесі його виготовлення, відзначимо, що на напівфабрикати гребенів могли наноситися також інші види орнаменту. Серед гребенів, які були нами досліджені, є екземпляр з Воїнської Греблі з додатковими елементами орнаменту у вигляді циркульних окружностей, якими по краях обмежені прямі лінії. Виходячи з взаємного розташування рівчачків різних елементів створеної орнаментальної композиції, можна припустити, що нанесення кіл на поверхню передувало нанесенню прямих ліній (рис. 8).

Пропилювання лінійних елементів широко практикувалося також при орнаментуванні напівсферичних гудзиків, які, разом з гребінками, зазвичай відрізняються особливою ретельністю виготовлення і є продукцією стаціонарних косторізних майстерень [3, с. 92–94]. Значно рідше пропиляний орнамент спостерігається на інших виробках. Як приклад можна назвати гольник з Київського Подолу (рис. 5, 2) та накладку з Воїнської Греблі (рис. 5, 3). Досить часто пропиляні прямолінійні візерунки спостерігаються на напівсферичних гудзиках (рис. 1, 6).

Значна частка досліджених виробів з кістки та рогу орнаментована за допомогою різця. Зокрема, різцем виконувалися дугоподібні лінії на спинках набірних однобічних гребінок (рис. 2, 2а), тимчасом як прямі лінії на них, як сказано вище, пропиляні (рис. 2, 2б). Різцем проводилися різні операції, залежно від яких створювалася форма рівчачків контурного візерунку (рис. 2, 1 а, б; 2а). Для лінійного орнаменту це зазвичай вузькі канавки, до 1 мм завширшки. Ширина рівчачка на всьому протязі однакова, стінки вертикальні або трохи скошені до низу. У перетині рівчачки візерунку можуть мати форму кутів або прямокутників з плоским чи трохи заокругленим дном, залежно від форми різця. Дно може бути нерівним, коли вибірка контуру відбувалася короткими переривчастими штрихами. Різцем могли виконувати як прямі, так і скривлені лінії, плетінку тощо. Форми перетинів рівчачків контурного орнаменту дозволяють відновити форми робочої частини різців, якими користувалися косторізи для нанесення контурних зображень. Вона могла бути загостреною, плоскою або заокругленою. Це дуже важливо для реконструкції інструментарію косторізів, оскільки через невеликі розміри він зазвичай не зберігається.

З позиції технології виконання особливої інтерес викликає циркульний орнамент: поодинокі або концентричні кола з точкою у центрі та циркульна плетінка. Найбільш характерним елементом циркульного орнаменту давньоруського часу було коло діаметром від 2,5 мм до 5,0 мм, трохи більший діаметр притаманний елементу у вигляді концентричних кіл з крапкою у центрі. Орнамент на основі циркульних кіл та циркульна плетінка створювалися однаковим інструментом.

Циркульні кола у плані завжди мали правильну стандартну форму, і виконувалися спеціальним інструментом. Іноді фіксуються сліди обертання різця у вигляді тонких концентричних ліній. Стрічка циркульної плетінки виконувалася таким самим способом, що й окружності, проте лінія окружності не доводилася до кінця, створюючи подібність переплетіння двох вузьких стрічок. Розхил між центральним стрижнем і ріжучою частиною у інструментів для нанесення циркульних плетінок більший, ніж у тих, що ними виконували окружності (до 5–8 мм). Інший варіант орнаменту, виконаного за допомогою циркульного інструменту, являє собою орнамент накладки з Київського Подолу (вул. Волоська, 16), на яку ми вже звертали увагу [3, с. 136–137].

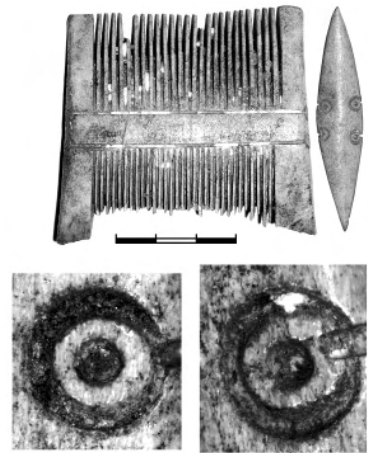

Рис. 8. Гребінь з Воїнської Греблі з лінійним та циркульним орнаментом

Fig. 8. The comb from Voyinska Greblya with linear and circle-and-dot design

Основний елемент орнаменту має вигляд широкої синусоїди, створеної двома врізаними лініями за 3,5 мм одна від одної. Для їх нанесення було застосовано циркульний інструмент з розхилом між центральним стрижнем та різцем 4,5 мм та 8 мм, при цьому на поверхні залишилися ледве помітні сліди центральної голки. Між хвилями з обох боків розміщені трикутники, створені циркульними окружностями діаметром 2 мм з точками у центрі (рис. 9, 5).

Треба відзначити, що термін «циркульний» стосовно орнаменту, створеного колами з крапкою у центрі, є досить умовним. Те саме можна сказати й стосовно назви циркуль або циркульний різець для інструменту, яким виконували подібний орнамент. Інструмент для нанесення циркульного орнаменту не був циркулем у власному сенсі цього терміну. Проте така назва, при всій її умовності, має право на існування, оскільки принцип дії обох інструментів приблизно однаковий і базується на обертанні різця (для циркуля — голки чи грифеля) навколо центральної осі. У зв'язку з технікою виконання такого орнаменту треба звернути окрему увагу на форму циркульних кіл (рис. 9, 1–4). У перетині рівчачок кола або трикутний, або, досить часто, прямокутний, тобто має рівне або трохи скошене дно. Ямка у центрі завжди набагато глибше за рівчачок кола, у перетині вона має конічну форму. Отже центральний стрижень був довшим, а різець міг мати різну форму робочої частини — широку, скошену або гостру. Ширина рівчачка кола до 1 мм.

А. В. Шаманаєв вважає, що для нанесення циркульних кіл в роботі скоріше всього застосовували циркуль, на одній з ніжок якого закріплювали голку, а на іншій — різець [15, с. 53]. Проте для різьблення по твердому матеріалу, яким є кістка, більш

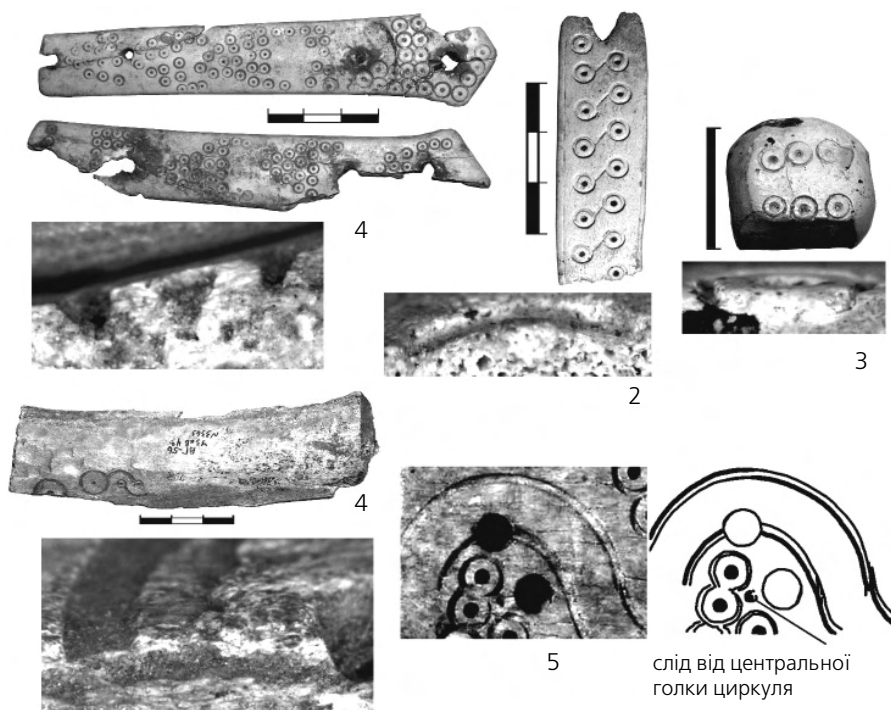

Рис. 9. Приклади циркульного орнаменту:

1 – Чучин, 2 – Колодяжин, 3, 5 – Київ, 4 – Воїнська Гребля

Fig. 9. Examples of circle-and-dot design patterns:

1 – Chuchyn; 2 – Kolodyazhyn; 3, 5 – Kyiv; 4 – Voyinska Greblya

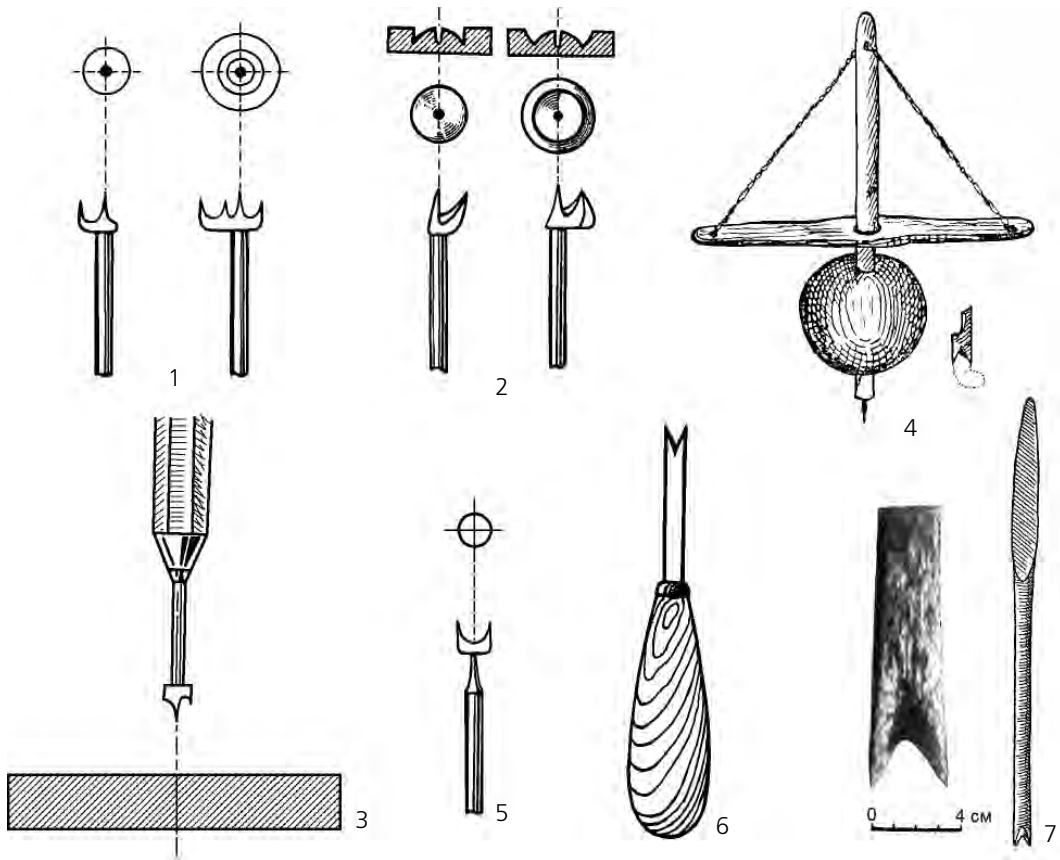

Рис. 10. Приклади інструментів для нанесення різних видів циркульного орнаменту: 1–3, 5, 6 – інструментарій сучасних косторізів (за А. А. Абросимовою, Н. І. Каплан та Т. Б. Митлянською [16]), 4 – знаряддя для нанесення циркульних кіл (за В. Гензелем [17]), 7 – різець XII ст. з Новгородa (за Б. О. Колчиним [22])

Fig. 10. Examples of tools for making different kinds of circle-and-dot decorative pattern: 1–3, 5, 6 – tools of modern bone carvers (after A. A. Abrosimova, N. I. Kaplan, and T. B. Mitlianskaya [16]), 4 – the tool for making dotted circles (after V. Hensel), the cutting tool dated XII cent. From Novgorod (after B. A. Kolchin [22])

придатні монолітні різці. У цьому зв'язку варто звернути увагу на деякі пізніші аналогії (рис. 10, 1–6). Сучасні майстри для нанесення циркульного орнаменту використовують специфічні різці з кількома зубцями і центральним стрижнем (рис. 10, 1–3). У посібниках з художнього різьблення по кістці для них застосовується термін викрутка [16, с.122; рис. 131 а, б; 132 а]. Центральноєвропейський етнографічний приклад аналогічного пристрою наведений у роботі В. Гензеля, з посиланням на М. Гладіша [17, гус. 241]. Це різець з двома зубцями, один з яких служить центральним опорним стрижнем. Він приводився у дію спеціальним буравом (рис. 10, 4).

Викрутки функціонують за тим самим принципом, що й центрове пероподібне свердло, яке, можливо, й було прототипом для них. У цьому зв'язку звертаємо увагу на точку зору В. І. Беседіна, який відзначив, що перове свердло є ідеальним інструментом для нанесення циркульного орнаменту [18, с. 53]. Тризубий інструмент виявлено при розкопках давньоруського Пінська у Білорусі. Автор публікації пов'язує його саме з нанесенням циркульного орнаменту [19, рис. 23, 1]. Аналогічний тризубий інструмент знайдено у Старому Місті на Мораві [20, обр. 26, 3]. Щоправда, в обох випадках центральний стрижень робочої частини інструменту за довжиною однаковий з боковими,

тимчасом як центральна точка у циркульних кіл у простежених нами випадках завжди глибша. Таку ситуацію відзначає також І. Ульбрихт за матеріалами Хайтабу [21, Abb. 7]. Проте сама форма циркульного інструменту могла бути саме такою.

У зв'язку з реконструкцією інструментів для нанесення циркульного орнаменту, слід звернути увагу на двозубе знаряддя з Новгороду, опубліковане Б.О. Колчиним [22, рис. 53А]. Автор трактує його як циркульне свердло. Проте таке трактування функціонального призначення інструменту залишається під сумнівом через те, що жодний з зубців за своєю формою і довжиною не може бути інтерпретований як центральний упор, необхідний для обертання різця навколо осі. Обидва зубці ідентичні (рис. 10, 7). Експериментально виконати циркульне коло таким інструментом нам вдалося, проте така форма робочої частини є менш доцільною для подібної операції за різець з центральним упором. Крім того, судячи з масштабу, знаряддя створювало кола досить великого діаметру, не характерного для відповідних елементів орнаменту виробів з кісткових матеріалів. Варто звернути увагу на те, що зазначений інструмент має аналогії серед сучасних знарядь іншого призначення. Одним з них є циркуль, яким користуються для розмітки поверхні під майбутній орнамент (рис. 10, 6). Таким або подібним інструментом могли виконати синусоїду на накладці з Києва, згадану вище (рис. 9, 5). Похожу форму також має робоча частина безцентрової викрутки, яку застосовують для виконання звичайних кіл без центральної точки (рис. 10, 5). Проте слід відзначити, що в орнаменті давньоруських виробів з кістки та інших матеріалів (дерево, камінь) прості кола без центральної точки не зустрічаються. Отже, інструмент з Новгороду має інше призначення і, скоріш за все, пов'язаний з розміткою поверхні або з нанесенням схематичних контурів елементів майбутнього орнаменту. Різець з двома зубцями у деяких випадках міг застосовуватися для нанесення паралельних ліній на виробі з різних матеріалів. Наприклад, одна з точених дерев'яних посудин з Воїнської Греблі, яка зберігається у фондах ІА НАН України, (кол. № 365), орнаментована подвійною лінією, можливо, виконаною двозубим різцем. На користь цього може свідчити сувора паралельність ліній, навіть при випадковому скривленні. Відстань між лініями завжди залишається 1,2 мм. Застосування двозубого різця для орнаментізації деяких стародавніх гребінок відзначає О. І. Давидан [23, с. 105–106]. Щоправда, конкретний інструмент з Новгороду вона вважає циркульним, проте наші міркування з цього приводу наведені вище.

Отже, у розпорядженні давньоруських косторізів з Півдня Русі були різноманітні інструменти для орнаментізації своїх виробів. Серед них, крім ножів, застосовувалися пилки, різці різних форм, спеціальні інструменти для нанесення циркульних кіл і похідних від них орнаментальних елементів. Цей набір інструментів забезпечував можливість нанесення різноманітного орнаменту.

Загалом слід відзначити, що проведення спостереження є лише першим кроком у напрямку вивчення техніки орнаментування виробів з кісткових матеріалів. Подальші дослідження у цьому напрямку ми вважаємо перспективними, оскільки вони дозволять краще уявити основні технологічні прийоми, які застосовувалися у давньоруському косторізнму ремеслі.

Ключові слова: Давня Русь, косторізне ремесло, ремісничі технології, різьблена кістка, орнамент.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Сергєєва М. С.* Деякі особливості орнаментики давньоруських виробів з кістки в лісостеповому Придніпров'ї // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнарод. конф., присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернівці, 1997.

2. *Сергеева М. С.* Орнаментация изделий из дерева и кости в лесостепном Поднепровье в X—XIII веках // Вопросы истории славян. — Воронеж, 1998. — Вып. 12.
3. *Сергеева М. С.* Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011.
4. *Шовкопляс Г. М.* Давньоруські кістяні вироби з розкопок В. В. Хвойки // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Т. 1.
5. *Сергеева М. С., Квитницький М. В.* Изделия из кости и рога с многослойного поселения Кошчевка-8 // Археологічні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. — Фастів, 2010.
6. *Ивакин Г. Ю., Степаненко Л. Я.* Раскопки в северо-западной части Подола в 1980–1982 году // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. — К., 1985.
7. *Гупало К. М., Толочко П. П.* Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. — К., 1975.
8. *Шекун О. В., Веремейчик О. М.* Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.
9. *Флерова В. Е.* Орнаментированные костяные изделия Саркела-Белой Вежи: проблема специализации ремесла // РА. — 1998. — № 2.
10. *Арматинская О. В.* Орнамент резной кости чепецких городищ // Материалы исследований городища Иднакар. — Ижевск, 1995.
11. *Зоценко В. М.* Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби» // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008.
12. *Магура С.* Обработка кістки та рогу у слов'ян княжих часів у Середній Наддніпрянщині // НА ІА НАНУ. — Авт. фонд Магури. — № 16.
13. *Флерова В. Е.* Гребни средневекового Подонья (по материалам Саркела-Белой Вежи // МАИЭТ. — Симферополь, 1998. — Вып. VI.
14. *Юра Р. О.* Древний Колодяжин // АП. — 1962. — Т. 12.
15. *Шаманаев А. В.* Технология обработки кости и рога в средневековом Херсоне: по материалам раскопок портового квартала 2 // Античная древность и средние века. — Свердловск, 2005. — Вып. 28.
16. *Абросимова А. А., Каплан Н. И., Митлянская Т. Б.* Художественная резьба по дереву, кости и рогу. — М., 1984.
17. *Hensel W.* Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. — Warszawa, 1956.
18. *Беседин В. И.* «Микенский» орнаментальный стиль эпохи бронзы в Восточной Европе // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1999. — Вып. 13.
19. *Лысенко П. Ф.* Древний Пинск. XI—XIII вв. — Минск, 1997.
20. *Hrubý V.* Slovanské kostené předmety a jejich výroba na Moravě // Památky archeologické. — 1957. — Ročn. XLVIII.
21. *Ulbricht I.* Die Geweihverarbeitung in Haithabu. — Neumünster, 1978.
22. *Колчин Б. А.* Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — 1959. — № 65.
23. *Давидан О. И.* Гребни Старой Ладogi // АСГЭ. — 1962. — Вып. 4.

Резюме

Сергеева М. С. К изучению техники орнаментации древнерусских изделий из кости и рога с территории Среднего Поднепровья

Статья посвящена технике орнаментации древнерусских изделий из кости и рога на территории Среднего Поднепровья. Представлены результаты исследования контурного орнамента на различных изделиях.

Для изделий указанного региона наиболее характерным был прямолинейный геометрический и циркулярный орнамент. Также часто встречается плетенка разных конфигураций.

Выделяются основные способы нанесения контурного орнамента: пропиливание, резьба ножом или резцом, реже острием шила. Пила использовалась для нанесения прямых линий. Пропиленный орнамент особенно характерен для гребней. Орнаментальные композиции различных конфигураций выполнялись ножом и специальными резцами. Циркульные окружности и производные от них композиции исполнялись специальным инструментом.

Ключевые слова: Древняя Русь, косторезное ремесло, ремесленные технологии, резная кость, орнамент.

Summary

M. Sergeeva. On the Studying of Ornamentation of Old Russian Wares of Bone And Antler in the Middle Dnepr Area

The article deals with the technique of ornamentation of Old Russian wares of bone and antler in the Middle Dnepr area. The results of studying contour decorative pattern on different wares are represented.

Rectilinear geometric and circle-and-dot ornamentation was the most characteristic for the region in question. Sennit of different configuration is also frequent.

The basic techniques of making the contour decorative patterns are distinguished, they are sawing, carving with knife or cutting tool, more rarely it was edge of awl. Saw was used for making straight lines. The sawing ornamentation is especially common for combs. Ornamental compositions of various configurations were made with knife or special cutting tools. Dotted circles and compositions, derived from them, were made with special tools.

Key words: Old Rus, bone-carving craft, technologies of handicrafts, carved bone, ornament.

